

I **SKABE**ning: At skabe en klient.

Alkoholfortællinger i et institutio-
nelt landskab. Farlige forældre: De
institutionelle konstruktion af dem,

der afviger fra os. Anne er syg-

SKABE: Forhandling af en
domsfikseret:

Institutionelle identiteter i socialt arbejde

institutionel diagnose. Ikke vred,
men skuffet: Om håndtering af kla-

gesager i en socialforvaltning. Ind-
vandrerbørn leger dårligt: Institu-
tionel konstruktion af farlig fritid.

Ingen er ens – eller...?

Redigeret af: **Margaretha Järvinen og Nanna Mik-Meyer**

An analyse af tre klienters strategie
i deres møde

Det sociale a

Hans

Institutio

Aalborg Universitetsbibliotek

530008052165

Det sociale arbejde som befrielse

AF KASPAR VILLADSEN

Kan der siges noget generelt om den magt, som udøves i det sociale arbejde? Dette kan synes at være en risikabel opgave at stille sig selv, men er ikke desto mindre målet i dette kapitel. Ambitionen er at udpege nogle fællesstræk ved den magt, der udøves i det sociale arbejde på tværs af forskellige typer indsatser – fx aktivering, behandlingsarbejde eller opsøgende gadearbejde. Ligesom de øvrige bidrag i denne antologi er udgangspunktet, at det sociale arbejde udøver sin magt med henvisning til et billede af, hvad klienten er for et væsen. Kapitlet vil undersøge, hvordan dette billede skabes, men ud fra et perspektiv, der på visse punkter afviger fra, hvad der i øvrigt anvendes i antologien. Perspektivet indebærer, at det sociale arbejde betragtes som en *liberal styringspraksis*. Kapitlets problematik kan sammenfattes således: Den magt, som udøves i det sociale arbejde, får sin logiske begrundelse fra en målsætning om at frisætte klienten. Spørgsmålet er imidlertid, hvad det er for en frihed, klienten skal hjælpes til at praktisere? Meget peger på, at det sociale arbejde er ved at foretage et brud med velfærdsstatens begreber om frisættelse, socialfaglig viden og medborgerskab.

Udgangspunktet for analysen er, at magt i socialt arbejde ikke blot handler om at tvinge eller at forsøge at påvirke en klient til at opføre sig på en bestemt måde. I det perspektiv, som antologien anlægger, handler magtudøvelse om, hvordan klienter iagttages, beskrives og kategoriseres. Således er udgangspunktet, at klienten ikke eksisterer som en fast størrelse, men derimod aktivt

skabes af det sociale arbejde. Klientrettet socialt arbejde er nødt til at fundere sig på en viden om de klienter, som skal behandles, hjælpes, aktiveres osv. Pointen er med andre ord, at den magt, som udøves i socialt arbejde, kun kan finde sted på basis af en erkendelse af det sociale arbejdes objekt (klienten) eller bestemte aspekter ved klienten. Det er denne form for beskrivende og kategoriserende magtudøvelse, som især er i fokus i dette kapitel. Det er måden, hvorpå klienten – eller bestemte kvaliteter ved klienten – fremstilles som objekt for det sociale arbejde, jeg undersøger. Fx skal vi se, hvordan det sociale arbejde på én gang beskriver klienten som et unikt individ, som man skal møde, „som han er“, og som et bestemt (universelt) individ, der besidder visse iboende egenskaber.

Det valgte perspektiv adskiller sig på flere punkter fra den dominerende socialforskning, ligesom det i visse henseender afviger fra det perspektiv, der i øvrigt anlægges i nærværende antologi. For det første er der tale om at prioritere en undersøgelse af generelle *styringsstrategier* i det sociale arbejde over kravet om at levere udtømmende beskrivelser af specifikke institutionelle praksisser. De følgende analyser påstår således ikke, at de beskriver det levede liv ude på de sociale institutioner. Der er hverken tale om etnografiske deltagerobservationer af interaktionen mellem socialarbejder og klient, om institutionsbeskrivelser eller om analyser af politiske aktørers kampe om socialpolitikkens udfормning. Der er snarere tale om en analyse af, hvordan bestemte iagttagelsesmåder og begreber sætter betingelser for, hvordan den sociale klient kan iagttages og beskrives – og på denne baggrund gøres til genstand for bestemte interventioner. Det valgte perspektiv er inspireret af Michel Foucault og den såkaldte governmentality-litteratur, der netop har undersøgt forbindelserne mellem erkendelse og styring – eller, som det også formuleres, mellem viden og magt (fx Dean, 1999; Rose, 1999). Sagt i korthed er det, som er i fokus i denne forskningstradition, hvordan magt og viden spiller sammen i styringsstrategier, som søger at skabe bestemte „subjekter“ (dvs. individer, der besidder en bestemt selvforståelse).

For det andet betragtes det sociale arbejde som nævnt som en *liberal styringspraksis*. Liberal styring indebærer en bestemt fremstilling af individet: Det liberale menneske hævdes på den ene side at besidde en iboende autonomi, ansvarlighed og kapacitet til at træffe selvbevidste valg. På den anden side synes disse kvaliteter i flere tilfælde ikke at være realiserede, og liberal styring kommer til at handle om at vække dem til live hos den enkelte. Der er her tale om en historisk nedarvet betragtningsmåde. Med liberalismens gennembrud fik statens sociale institutioner og en lang række private initiativer til formål at skabe autonome, ansvarlige borgere. Den liberale diskurs, der blev formulert i løbet af 1800-tallet, betragtede på én gang det frie, autonome individ som allerede eksisterende og som noget, der aktivt skulle skabes gennem diverse former for rådgivning, udannelse, bistand og tvang (Cruikshank, 1999; Dean, 2002). Den liberale magtudøvelse søger – bl.a. gennem socialt arbejde – at sikre, at individet realiserer den ansvarlighed og autonomi, det tilskrives som en slags iboende kvaliteter. Socialt arbejde kan på den baggrund betragtes som en styringsstrategi, der opfatter frihed og autonomi som på én gang en forudgiven realitet og noget, der skal fremelskes.

For det tredje anskuer kapitlet socialt arbejde som et sæt af praksisser, der har til formål at skabe klienten som et individ med en bestemt selvopfattelse (dette arbejde på individet kaldes i Foucault-litteraturen for *subjektivering*). Perspektivet indebærer, at det sociale arbejde ikke kan analyseres gennem begreber som undertrykkelse eller kontrol. Det sociale arbejdes grundlæggende logik drejer sig, ifølge denne tilgang, ikke om at undertrykke, men derimod om at frisætte klienten. Eller mere præcist: Målsætningen er at fjerne de barrierer, der forhindrer klienten i at realisere sig selv som et frit, myndigt og kompetent samfundsmedlem. Cruikshank (1999) betegner socialt arbejde som en „medborgerskabs-teknologi“, dvs. et redskab til at skabe kompetente medborgere. Det sociale arbejde er ifølge Cruikshank drevet af en vilje til „empowerment“ eller myndiggørelse, og dets funktion kan derfor ikke beskrives gennem en undertrykkelses-

terminologi. Den magt, som udøves i det sociale arbejde, står ikke i fundamental modsætning til menneskets identitet eller subjektivitet, men søger derimod at konstituere bestemte former for subjektivitet. Positionen som medborger er med andre ord et resultat af, at den enkelte underkaster sig bestemte sandheder, idealer, regler, vurderinger osv., og det sociale arbejde skal bistå de mennesker, der har vanskeligheder hermed. Det afgørende i det sociale arbejde er således, at klienterne selv bliver i stand til at underkaste¹ sig de gældende sandheder om, hvad det vil sige at være et kompetent samfundsmedlem. Det er denne indsats, som kaldes ansvarliggørelse eller myndiggørelse af klienten. Det perspektiv, som dette kapitel anlægger på det sociale arbejde, anskuer kort sagt socialt arbejde som en liberal styringspraksis, hvis endemål er individets autonomi.

Styringsdilemmaer i det sociale arbejde

Hvilke principper gælder der for at intervenere eller udøve magt i det aktuelle sociale arbejde? På den ene side udviser magtudøvelsen en vis ensartethed på tværs af de forskellige praktikker. Et centralt princip i det sociale arbejdes diskurs er at myndiggøre klienten ved at yde „hjælp til selvhjælp“. Princippet indebærer, at det sociale arbejde skal gå en vanskelig balancegang, der består i at udøve en magt over for klienten, der optimerer klientens magt over sig selv. Det må sikres, at klientens kapacitet til at styre sig selv opdyrkes og ikke undertrykkes. Man kan også sige, at der formuleres et dilemma mellem at respektere det selvforvaltende individ på den ene side og intervenere for at skabe forandringer af det samme individ på den anden. Det sociale arbejde er præget af et væld af initiativer, metoder og teknikker, som netop skal opretholde den skrøbelige balance mellem hjælp og afhængighed, autonomi og holdningspåvirkning, ansvarlighed og undertrykkelse.

1 Foucault betegner dette arbejde som en „etisk praksis“ – dvs. som en bestemt måde at praktisere sin frihed på.

gørelse og klientgørelse osv. Som familierådgiver kan man bede den belastede familie tegne tegninger af, hvordan de gerne vil have familien til at fungere (Hougaard, 1989), som motivationsarbejder kan man indgå en kontrakt med klienten, således at han genkender sig selv som frit, vælgende subjekt (Revstedt, 1995), og som opsigende socialarbejder skal man gennem forsiktig dialog forsøge at få klienten til selv at „lege“ med sin fremtid (Høgsbro, 1992). Hvordan kan man udøve en styring, der ikke overtager, men derimod fremmer klientens styring af sig selv? Dette er et gennemgående tema, som har været diskuteret i den socialfaglige litteratur i en længere årrække (fx Uggerhøj, 1995; Bundgård, 1997; Buhl & Flindt Pedersen, 1999). Den foretrukne løsningsstrategi bliver at hjælpe den enkelte til at realisere sig selv, som det hedder. At realisere sig selv bliver et uafviseligt krav. Det er noget, som den enkelte både skylder sig selv og samfundet. Nogle gange kan det endda være nødvendigt at anvende tvang for at sikre eller igangsætte selvrealiseringen.

På den anden side er det klart, at magtudøvelsen varierer mellem forskellige typer socialt arbejde, bl.a. hvad angår omfanget og dybden aforandringsambitionerne. I de såkaldte omsorgstilbud som fx sociale caféer og nødherberger vil forandringsambitionerne typisk være mindre end i behandlingsinstitutioner. En væsentlig forskel er graden af tvangsanvendelse, som kommer ind i billedet i de tilfælde, hvor individets vilje og selvbevidste myndighedsudøvelse ikke umiddelbart er til at få øje på. Forskelige former for tvangsanvendelse står således ikke i modsætning til individets „myndiggørelse“, men har derimod netop til formål at myndiggøre stofmisbrugeren, den arbejdsløse eller den psykiatriske patient. Det sociale arbejde er med andre ord præget af forskellige magtformer, som er kendetegnet ved forskellige grader af tvang. Graden af tvangsanvendelse justeres ud fra en vurdering af klientens vilje og evne til at indtræde i rollen som et ansvarligt subjekt i besiddelse af selvkontrol. I det følgende vil der være eksempler på, hvordan magt kan udøves i det sociale arbejde. Skematisk kan vi skelne mellem følgende forskellige magtformer: 1) *afdækning af klientens „sande jeg“* – bl.a. gennem

afklaring, samtalerapi og kontrakter, 2) *objektivering af klientproblemer* – bl.a. gennem undervisning, opmuntring, ilettesættelse mv., og 3) *tvang til afklaring* – primært gennem økonomiske sanktionsmidler, men også gennem tvangsinclæggelser, fjernelse af børn mv. Der er ikke tale om klart afgrænsede magtformer, der er genseidigt udelukkende, men analytisk kan det være en fordel at skille dem ad.

Afdækning af klientens „sande jeg“

Den første generaliserede magtform i det sociale arbejde søger at afdække klientens „sande jeg“, der antages at ligge gemt bag ved fx stofmisbruget, psykosen eller klientiseringen. Denne magtform bygger på en paradoxal dobbelttagelse af klienten. På den ene side kræves, at det sociale arbejde „møder mennesket, som det er“ – dvs. anskuer klienten som unikt individ uden brug af abstrakte teorier, forudgående kategorier eller diagnoser. På den anden side synes det sociale arbejde kun at være i stand til at se klienten som et ganske bestemt subjekt med bestemte iboende karaktertræk. Bag ved de synlige sociale problemer og symptomer antages der at eksistere et individ, som besidder selvstændige præferencer, ønsker socialitet, er aktivt og udviklingsorienteret og rummer kompetence til at foretage visionær fremtidsplanlægning. Det sociale arbejdes opgave bliver at vække dette iboende individ til live – eller mere præcist – at fjerne de blokeringer, der forhindrer det i at udfolde sig.

Denne tagtagelse af klienten som på én gang unik og universel er særlig tydelig i socialt arbejde med stærkt belastede klienter. Psykologen Per Revsteds bog om motivationsarbejde blandt stofmisbrugere, svært alkoholiserede og alvorligt psykisk syge skal her tjene som eksempel.¹ Bogen hedder *Ingen er Håbløs* (Revstedt, 1995). Den er udgivet i flere oplag og anvendes som undervisningslitteratur for socialarbejdere. Revsteds grundtanke

1 Tak til Nanna Mik-Meyer for at gøre mig opmærksom på Per Revsteds bog.

er, at alle mennesker inderst inde rummer en „positiv kerne“, der bl.a. indebærer stræben efter at leve et liv, hvor den enkeltes kompetencer udfoldes. Det sociale arbejdes opgave er at bringe den sociale klient i kontakt med hans iboende kerne – ja, vi kan faktisk sige, at socialarbejderen skal realisere klientens grundlæggende menneskelighed. Selv når klienten avisér socialarbejderen, bør denne fortsætte med at bearbejde klienten, idet det ikke er dennes egentlige jeg, som taler. Så længe den positive kerne ikke er blevet afdækket, vil klientens tale være forvrænget og ikke udtrykke hans faktiske ønsker. Det er derfor legitimt, at socialarbejderen vedbliver med at forfølge klienten, indtil de „jeg-fremmede“ kræfter er fordrevet, og klienten er blevet frisat.

Hvordan kommer denne argumentation i stand? Først introducerer Revstedt den velkendte distinktion mellem den motiverede klient (der er samarbejdsvillig, ønsker ansvar over eget liv osv.) kontra den umotiverede klient (der er usamarbejdsvillig, tillukket, passiv osv.). Denne skelnen ophæves imidlertid straks, og i stedet indfører Revstedt distinktionen latent motiveret/manifest motiveret, som er afgørende for hele bogens argumentation. Når denne distinktion kan indføres, skyldes det Revstedts påstand om, at alle mennesker rummer en positiv kerne, der betyder, at de grundlæggende er motiverede. Fra den positive kerne udspringer en stræben efter at leve et meningsfyldt liv – dvs. et liv, hvor man er konstruktiv, målrettet, social og aktiv. Men hvis dette er tilfældet, hvorfor lever mange mennesker så et liv, som er kendetegnet ved det modsatte: destruktivitet, planløshed, isolation og passivitet? Og hvorfor opfører de sig, som om de i bund og grund er umotiverede for at ændre sig? Forklaringen på dette er, ifølge Revstedt, at den positive kerne hos nogle mennesker er blokeret af destruktive kræfter, og det er motivationsarbejderens opgave at hjælpe klienten med at afdække kernen:

At stræbe efter mening bliver sammenfatningen af at være konstruktiv, målrettet, social og aktiv. Denne stræben har flere ligheder med, hvad mangeinden for humanistisk psy-

kologi kalder selvrealisering, stræben mod modenhed og vækst. Modsætningen til denne stræben er selvdestruktivitet og selvforagt. Mange mennesker handler, som om det er disse mål, der driver dem fremad. Men selv hos dem findes der inderst inde en stræben efter mening. (Revstedt, 1995, s. 14).

De manifest motiverede er alle de mennesker, hvor de konstruktive kræfter har overtaget over de destruktive. Den manifest motiverede kan have betydelige problemer, men forskellen til den latent motiverede består i måden, hvorpå problemerne håndteres. Således er den, som har psykiske eller sociale problemer og vælger at gøre noget ved dem, manifest motiveret: „Han har kontakt med sin indre kerne, således at konstruktive alternativer bliver realistiske muligheder“ (Ibid., s. 23). Den latent motiverede er derimod kendetegnet ved, at de destruktive kræfter har overtaget over de konstruktive. Personen oplever, at han kun har et begrænset antal destruktive alternativer at vælge imellem, eller at han slet ikke har nogen valgmuligheder. Han kan ikke se alternativer til den destruktive livsstil og vil derfor ikke gøre noget for at ændre sin situation. Men selvom han giver udtryk for, at han ikke vil ændre sig, gemmer han alligevel på en latent motivation: „Begrebet latent indebærer, at motivationen er der, men at den ikke mærkes eller ses i handlinger udadtil. Den er hvilende“ (Ibid., s. 22). Socialarbejderens opgave er naturligvis at flytte klienten fra latent til manifest motivation.

Når mange mennesker med alvorlige sociale og psykiske vanskeligheder hævder, at de ingen problemer har og ikke ønsker hjælp, er der i virkeligheden tale om et bedrag. Disse mennesker kan ikke tage imod – eller bede om – hjælp, fordi de frygter at blive sårede og skuffede. De forsvarer sig gennem det, Revstedt kalder en „kontakt-rebus“, dvs. indirekte, hjælpsøgende kontaktforsøg. Den latent motiverede vil afvise, ignorere og skuffe motivationsarbejderen, men avisningerne er i virkeligheden udtryk for et angst og mistroisk menneskes indirekte ønske om at få hjælp. Det er dette billede, som motivationsarbejderen må

have for sit indre øje og ikke klientens ydre, afstandtagende attitude. Man må således per definition være skeptisk over for det, klienten siger. Det er ikke hans positive kerne, som kommer til udtryk, men derimod de destruktive kræfter. Revstedt tildeler på denne måde motivationsarbejderen autoritet til at afgøre, hvornår det er klientens egentlige jeg, der taler. En afgørelse, der altså ikke kan træffes på baggrund af klientens egne udsagn og handlinger. Begrebet om latent motivation sætter Revstedt i stand til at se bag om klienternes umiddelbare udsagn om, at de har det godt og ikke ønsker hjælp. Han giver en række eksempler på latent motiverede mennesker, hvis tale er forvrænget:

- De, der misbruger tabletter, alkohol og narkotika og samtidig påstår, at de har det udmærket.
- De, der er isolerede og ensomme og siger, at de trives med dette.
- De, der har angstafald, psykotiske anfald, hysteriske anfald, tvangstanker og samtidig mener, at de ikke har problemer.
- De, der har alvorlige sygdomme og ikke er bekymrede over det.
- De, der har svære sociale situationer og samtidig siger, at de trives med tilværelsen (Revstedt, 1995, s. 47).

Opgaven er at bringe klienten i harmoni med sin iboende natur, hvad enten klienten anerkender dennes eksistens eller ej. Men udgør den manglende accept af klientens udsagn ikke en disrespekt for det suveræne individs frie valg? Det mener Revstedt ikke. At vise respekt for klienten er nemlig ikke det samme som at respektere hans udsagn og valg. Ifølge Revstedts menneskesyn kan det aldrig være en klients „oprigtige ønske“ at forblive latent motiveret. Udgangspunktet er, at klientens adfærd ikke er resultatet af et valg truffet i fuld frihed og på baggrund af fuld indsigt i alternative valgmuligheder. Denne anskuelse muliggør en argumentation om, at en utrættelig bearbejdning og opsigning af klienten er legitim og påkrævet: „At respektere klienten er imidlertid ikke at respektere dennes stillingtagen. Med udgangspunkt i motivationsarbejdets menneskesyn og behandlingsideologi er det aldrig en klients underste ønske at være latent moti-

veret. Motivationsarbejderen fortsætter med at anfægte klientens standpunkt, selvom klienten påstår at have valgt sit nuværende destruktive liv. Det er et indirekte kontaktforsøg“ (Ibid., s. 102).

Den mest effektive måde at gøre klienter manifest motiverede på er gennem brug af kontrakter.¹ Problemet med at lave en kontrakt med en latent motiveret klient er imidlertid, at hans udsagn tager form af en kontakt-rebus. Klienten har ikke kapacitet til at vise, hvad han egentlig vil. Man må derfor udforme det, Revstedt kalder en ensidig kontrakt: „Motivationsarbejderen har (...) ingen at indgå overenskomsten med. I stedet må han udforme en ensidig kontrakt, som gælder for både motivationsarbejder og klient“ (Ibid., s. 183). I den ensidige kontrakt påtager socialarbejderen sig alle forpligtelserne, men forestillingen er, at man ved at bearbejde klienten gennem kontrakten efterhånden kan bringe ham i en tilstand, hvor han er så meget i kontakt med sit indre jeg, at en gensidig kontrakt kan indgås. Inden for kontraktens rammer skal klienten, som Åkerstrøm Andersen (2002, s. 55) anfører, genfinde sin frihed og dermed sin evne og myndighed til at indgå en gensidig kontrakt. Når dette sker, er klienten forvandlet til manifest motiveret, og man må nu tage hans tale for pålydende. Han er genskabt som frit subjekt med ansvar for eget liv.

Selvom Revstedts bog på visse punkter er temmelig radikal, repræsenterer den en iagttagesmåde, som er vidt udbredt i det sociale arbejde, nemlig dobbeltiagttagelsen af klienten som på én gang unik og universel. Revstedts „positive menneskesyn“ indebærer, at alle mennesker tilskrives visse iboende egenskaber: Mennesket er grundlæggende konstruktivt, målrettet, socialt og aktivt. Når der tales for at give plads til den enkelte klients visioner og drømme, er det således ikke alle visioner og drømme, der kigges efter. Det er derimod netop dem, som peger i retning af bestemte, efterspurgt egenskaber. Det er de undertrykte, men latent iboende drømme, der skal afdækkes. Den belastede og

1 For en nærmere analyse af dette aspekt af bogen, se: Åkerstrøm Andersen, 2002.

socialt udstødte klient fremstilles som ufri, uden kontakt med sin positive kerne og derfor uden selvkontrol. Opgaven er at frisætte ham ved at bringe ham i kontakt med sin kerne – sit „egentlige jeg“. Motivationsarbejdet kan på denne måde få det menneske, som det har konstrueret, til at træde frem i den enkelte klient. Dette er et arbejde, der kræver iagttagelsesredskaber. Bevægelsen fra ensidige til gensidige kontrakter foreslås her som den generaliserede iagttagelsesmetode, som kan fremvise, hvornår klienten er genskabt som fri og myndig. Vi kan også sige, at iagttagelsen selv skaber det frie subjekt.

Objektivering af klient-problemer

Et gennemgående paradoks i den socialpolitiske litteratur handler om autonomi kontra styring. Den sociale klient karakteriseres på den ene side som et ansvarligt og autonomt subjekt med en ukrænkelig suverænitet. På den anden side beskrives han som et individ, der kræver omsorg, vejledning, aktivering, motivationsarbejde mv., fordi han har begrænset selvbevidsthed og selvkontrol. Kravet om at respektere klientens ekspertise og ansvar i forhold til sin egen situation stiller det sociale arbejde i et dilemma: På den ene side skal klienten selv fremsige sine visioner og træffe valg. På den anden side er det ikke hvilke som helst valg, der kan accepteres som klientens realistiske, selvstændige og ansvarlige valg. En mængde skribenter tager udgangspunkt i dette dilemma i deres diskussion af det sociale arbejde. En evaluering (Koch, 1991) udpeger dilemmaet mellem på den ene side „ansvarsprincippet“, der siger, at mennesket er aktivt, selvstændigt og har ansvar for eget liv, og på den anden „omsorgsprincippet“, der betragter mennesket som produkt af samfundsforhold og som et objekt for andres handlinger. De to principper fører til en konflikt mellem forpligtelsen til at gibe ind, når et menneske har problemer, og respekten for det enkelte individs selvbestemmelse: „Denne konflikt kan de ansatte ikke komme uden om, når der skal ydes hjælp efter borgernes indivi-

duelle behov. Konflikten er bestandig og genfindes i alle sager.“ (Koch, 1991, s. 31). Ofte fremhæves „den respektfulde dialog“ eller „det ligeværdige møde“ mellem klient og socialarbejder som en løsning på dilemmaet mellem autonomi og styring. Nogle bidrag lægger vægt på at synliggøre den magt, som udøves i samtalen mellem klient og socialrådgiver (fx Berg Sørensen, 1995). Andre fremhæver, at opsøgende socialarbejdere skal forsøge at optræde ydmygt og undgå at stille for store krav (fx Høgsbro, 1992). Mens andre igen påpeger, at socialarbejderne må sørge for ikke at påtage sig ansvaret for truede familier og i stedet fremme familiernes selvhjulpenhed gennem respektfuld dialog og brugerinddragelse (Uggerhøj, 1995). Der etableres hele tiden nye distinktioner mellem den indsats, der er for styrende, og den, der myndiggør.

Det sociale arbejde er altså kendtegnet ved, at man hele tiden må gå balancegang mellem kravet om at respektere det selvforvaltende individ og ønsket om at underkaste det samme individ en forandringsproces. En måde at håndtere kravet om at respektere det autonome individ er at afgrænse forandringsarbejdet til isolerede aspekter ved klienten, fx hans indstilling til sig selv eller sin omverden, hans talemåde eller hans påklædning. Sådanne aspekter isoleres og fremstilles som objektive problemer, der hindrer den enkelte i at få arbejde, blive stoffri, eller simpelthen realisere sig selv. Ved at afgrænse indsatsen til isolerede, „objektive“ problemer hos den enkelte klient synes kravet om at respektere ham som autonomt, suverænt individ at kunne imødekommes. Det kan med andre ord hævdes, at man på denne måde lader en kerne af individuel autonomi überørt, hvilket fastholder muligheden for det frie, selvstændige valg.

Torben Berg Sørensens Metodebog for projekter – aktivering og forrevalidering udgør et illustrativt eksempel på, hvordan socialt arbejde kan foregå gennem isolering af objektive klient-problemer. Bogen er tænkt som „.... et arbejdsredskab for alle, der arbejder med projekter, kurser og andre foranstaltninger i forbindelse med aktivering og forrevalidering“ (Berg Sørensen, 2001, bagside), og er finansieret af Socialministeriet. Berg Sørensen

fastslår, at socialpolitikken står midt i en omstillingsproces, hvor den skal indrettes på borgere, der vælger ansvarligt ud fra egne værdier og muligheder. Dette skaber det velkendte dilemma, som også aktiveringsprojekter må navigere i: „På den ene side skal samfundet stille rammer og muligheder til rådighed med det formål at gøre klienten selvhjulpen, på den anden side må klienten ikke blive frataget ansvaret for sit eget liv“ (ibid., s. 69). Imidlertid viser det sig hurtigt, at aktivering langtfra blot handler om at „påvirke rammerne“ for klienternes valg og lade klienterne selv überørte. På den ene side fremhæver bogen vedholdende, at man må respektere klienten som et autonoma og ukrænkeligt subjekt, som kun kan påvirkes indirekte gennem rammerne for hans frie valg. På den anden side fremstiller den en lang række aspekter ved klientens personlighed som objekter for manipulation og styring.

Der er *for det første* tale om at bearbejde og eliminere en række uhensigtsmæssige eller „forkerte“ opfattelser af verden og sig selv, som visse klienter er i besiddelse af – bl.a. manglende anerkendelse af sammenhængen mellem løn og arbejde, en opfattelse af arbejdsmarkedet som stressende, koldt og upersonligt samt fejlvurdering af egne ressourcer, og hvad der er realistiske fremtidsmuligheder. En vigtig opgave er således bl.a. at „geninstallere en lønmodtagertankegang“ i de aktiverede. For mange klienter er forholdet det, at de tidligere har været ansvarlige og i besiddelse af en lønmodtagertankegang. Mange år som passive modtagere af kontanthjælp har imidlertid fortrængt denne grundindstilling. Nogle klienter hævdes ligefrem at besidde en „negativ lønmodtagerbevidsthed“, der skal udskiftes med det modsatte: „Mange klienter bærer præg af denne lønmodtageragtige tankegang, der imidlertid er blevet skadet af længere tids klienttilværelse, som sætter tankegangens relevans ud af kraft, hvilket kan være til stor skade for disse klienters evne og motivation til at blive selvforsørgende. Netop derfor kan projekter, der „geninstallerer“ tankegangen være et første skridt på vejen til selvhjulpenhed...“ (ibid., s. 84).

Der er *for det andet* tale om at bearbejde såkaldt *adfærds- eller*

*livsstils*mæssige forhold, bl.a. klientens hygiejne, påklædning, talemåde, umiddelbare fremtræden m.v. Når disse forhold kan blive en del af aktiveringsprojekternes genstandsfelt, skyldes det et skel, som metodebogen sætter mellem det arbejdsmarkedsrelevante og det private. Metodebogen fremstiller på den ene side klientens privatliv som noget, der ikke er arbejdsmarkedsrelevant, og som man ikke må tage ansvar for. På den anden side gøres en række ganske intime aspekter ved klienternes personlighed til genstand for undersøgelse og bearbejdning. Berg Sørensen (ibid., s. 195) anfører således, at det for nogle klienter kan være „*adfærds- eller livsstils*mæssige forhold“, der udgør barriären for at indtræde på arbejdsmarkedet. I bogen nævnes: „... utilstrækkelig personlig hygiejne, uhensigtsmæssig påklædning, manglende høflighed, manglende indlevelse i kollegers eller andres oplevelse af en situation, adfærd, der utilsigtet opfattes som aggressivitet, uhensigtsmæssigt underdanig opførsel“ (ibid., s. 195). Det skel, som bogen etablerer mellem arbejdsmarkedsrelevante aspekter ved klientens livsførelse og aspekter af privat karakter, synes altså at være flydende og svært at fastsætte præcist.

Ud over at afgrænse sig til bestemte elementer i klientens personlighed gennem distinktionen arbejdsmarkedsrelevant/privat udpeger metodebogen klientens *ydre* som mål for bearbejdning. Klientens udseende og umiddelbare fremtræden fremhæves som afgørende for hans muligheder på arbejdsmarkedet, og det betragtes ikke som utidig intervention i privatlivet at gøre denne „overflade“ til genstand for vurdering og afretning. Ingen synes udgangspunktet at være, at man kan gennemføre intervention og manipulation af en afgrænsset del af klienten – hans udseende og umiddelbare fremtræden – uden at krænke ham som suverænt og selvansvarligt subjekt. Bogen bringer et eksempel på et projekt, hvor man netop er gået målbevidst til værks i forhold til klienternes *ydre*. Professionelle stylister blev sat til at vurdere ethvert aspekt ved klienternes udseende og fremtræden og gennemførte i flere tilfælde „... dramatiske forandringer, som krævede en del tilvænning og øvelse“ (ibid., s. 197). Det kon-

kluderes, at klienterne undergik en forvandling, hvorved deres fremtræden og præsentation af sig selv blev mere sikker. Under overskriften „klienter under forvandling“ beskrives dette „mønsterksempel“ på et aktiveringsprojekt:

Projektet var et mønsterksempel med hensyn til at få klienterne professionelt afklaret, afrettet og gjort klare til indtoget på arbejdsmarkedet. Bl.a. anvendtes professionelle stylister, der hjalp klienterne på projektet med alle aspekter vedr. deres udseende og umiddelbare fremtræden. Det gik systematisk til værks med diskussion og forslag til valg af tøj, makeup, parfume og frisure, ligesom deres måde at tale med andre kolleger og kunder ansigt til ansigt og i telefon blev vurderet og diskuteret. Især blev der lagt vægt på at få kvinderne til at fremtræde smilende og venlige. For klienterne var der i flere tilfælde tale om dramatiske forandringer, som krævede en del tilvænning og øvelse. Men i løbet af de tre måneder, forløbet varede, blev klienterne næsten helt forvandlede. Deres ydre fremtræden var blevet meget mere sikker, og deres selvtillid var fulgt med: De følte sig mere sikre på sig selv (ibid., s. 197).

Som det fremgår, er metodebogen fyldt med anvisninger på, hvilke fremgangsmåder og hvilke teknikker der kan anvendes for at forandre aspekter ved klientens person. Bogen fremviser således en særlig konstruktion af den aktiverede person. Udgangspunktet er, at det er muligt at udskifte eller manipulere bestemte dele af klienten, uden at man derved overtager ansvaret for hele hans person. Således kan man fx godt søge at installere en „lønmodtagerbevidsthed“ i klienten, samtidig med at man fastholder hans status som selvansvarligt og suverænt individ, hvis grænser ikke må overskrides. Lægges alle de aspekter sammen, som metodebogen isolerer som objektive problemer, aftenner der sig en ganske bestemt subjektivitet: det vælgende og rationalt kalkulerende individ, der søger mod et liv som selvforsøgende på arbejdsmarkedet. Aktivering handler således i høj

grad om at udskifte én subjektivitet med en anden. Ligesom i Revstedts motivationsarbejde funderer indsatsen sig på en påstand om menneskets oprindelighed. Berg Sørensen hævder, at de aktiverede – i det mindste generelt betragtet – i udgangspunktet var i besiddelse af en korrekt indstilling til verden, dvs. præget af en lønmodtagerbevidsthed. Livet på passiv forsørgelse har imidlertid fortrængt denne grundindstilling, idet klienten er blevet påført det, som mange kalder „afhængighedskultur“ eller „klientiseret adfærd“ (Faureholm, 1996; Vinter-Jensen & Lundmark Andersen, 2000). Aktiveringsarbejdet har derfor til formål at genskabe klienten i hans oprindelighed. Magtudøvelsen sker, ligesom i Revstedts motivationsarbejde, på basis af en påstand om klientens (menneskets) iboende karakter og udmønter sig som forsøg på at fjerne de påførte og tillærte blokeringer, der hindrer en genindtræden i denne.

Tvang til afklaring

I nogle tilfælde kan det sociale arbejde ikke nøjes med at stimulere, rådgive og gøre visse valg attraktive. For sociale klienter, der ikke lader sig påvirke af denne form for bearbejdning, kan det være nødvendigt at anvende forskellige former for tvang. Tvangsaktivering bringes således i anvendelse for at sætte klienten i besiddelse af „det relevante informationsgrundlag“, som det hedder. Tvangen kan på denne måde betragtes som et nødvendigt middel til at sætte klienten i stand til at træffe afklarede valg (og se mulighederne i et liv som selvforsøgende). Vi kan her tale om en økonomisk tvang til afklaring.

Tvangsaktivering er en magtform, der har „personlig afklaring“ som et af sine vigtigste formål. Klienten fremstilles som en person uden viden om sine faktiske muligheder, og aktiveringsprojekternes opgave bliver at bibringe klienten den viden, der er nødvendig for at sætte ham i stand til at træffe „selvstændige“ og „realistiske“ valg. Antagelsen er, at når sociale klienter træffer valg, der blokerer for deres muligheder for at indløse egne

visioner, komme i beskæftigelse og blive socialt integreret, skyldes det deres mangel på viden. Hvilke fremtidsønsker har klienten? Hvilke faktiske muligheder er der for at opfylde dem? Og hvordan skal klienten bevæge sig frem mod ønskerne? Det er de centrale spørgsmål. Personlig afklaring er velegnet til at navigere i dilemmaet mellem styring og autonomi. Det kan jo med rimelighed hævdes, at der ikke er tale om at tage ansvar fra klienten, men derimod om at berige ham med så meget information, at han bliver bedre i stand til at træffe et selvbevidst og selvstændigt valg. Ja, nogle vil ligefrem sige, at det drejer sig om at sætte den enkelte i stand til at træffe et „frit valg“, og hermed kommer også denne type sociale arbejde til at gentage befrielsens problematik.

Personlig afklaring opträder som et af formålene med aktivering af sociale klienter på kontanthjælp. Med gennemførelsen af Lov om Aktiv Socialpolitik i 1998¹ bliver alle kontanthjælpsmodtagere omfattet af bestemmelserne om aktivering. Principielt gælder dette uanset arten og omfanget af sociale problemer, hvilket medfører, at fx stofnisbrugere, psykisk syge eller andre stærkt belastede grupper inkluderes. Et argument for denne udvidelse af aktiveringens synes at være, at også de mest udstødte skal anerkende principippet om selvforsørgelse og den uomgängelige sammenhæng mellem modtagelse af kontanthjælp og krav om arbejde. Når så mange forskellige politiske standpunkter kan tilslutte sig tvangsaktivering, er den væsentligste årsag dog snarere argumentet om personlig afklaring. Ifølge dette kan et element af tvang være berettiget for at sikre, at kontanthjælpsmodtagere kommer i besiddelse af den relevante erfaring og et tilstrækkeligt overblik over de eksisterende muligheder. Dette

synspunkt fremføres endda af kritikere af aktiveringslovgivningen.

Socialchef Anette Carstens' bog *Aktivering – klientsamtaler og socialpolitik*, udgivet i 1998, repræsenterer et centralt bidrag til debatten om aktivering. Den centrale funktion i aktivering er, ifølge Carstens, at bringe dem, der ikke vil, til at ville (Carstens, 1998, s. 103). Problemet er, at begrebet om „at ville“ forudsætter en nærmere bestemmelse af klientens vilje. Hvornår er klientens valg og fravælg et sandt udtryk for hans vilje? Hvornår kan vi tale om et identitetsbærende subjekt, der træffer bevidste valg? Carstens (1998, s.78) gentager et velkendt dilemma: Aktivering skal på én gang respektere klientens autonome identitet og samtidig skabe en bestemt identitet. Dilemmaet er især tydeligt, når Carstens diskuterer handlingsplanen. Planen skal nemlig afvejes mellem klientens ønsker og visioner på den ene side, og de realistiske muligheder og arbejdsmarkedets behov på den anden. Handlingsplanen skal ifølge Carstens udgøre en „syntese“ af, hvad klienten vil, hvad han kan, hvad der er muligt, samt hvad arbejdsmarkedet har brug for. Men hvordan kan man lave en plan, der styrker klientens identitet, hvis en del af denne identitet er, at han ikke vil arbejde? Eller sagt anderledes: Det synes at være en modsigelse, at aktiveringsarbejdet skal støtte udvikling og identitet hos alle – også dem, der nægter at tilslutte sig samfundets fælles værdigrundlag, som bl.a. er selvforsørgelse gennem beskæftigelse.

Ligesom mange andre samtidige socialpolitiske tekster (Soci-alministeriet, 1997; Uggerhøj, 1995; Faureholm, 1996) forsøger bogen at finde en vej ud af dilemmaet. Carstens understreger, at man i det konkrete sociale arbejde er nødt til at vælge, om man vil lægge mest vægt på holdningspåvirkning eller identitetsstyrkelse. Hun anvender i den forbindelse begreberne „det kommunitære princip“ og „autonomiprincippet.“ Det kommunitære princip indebærer, at socialpolitikken skal arbejde mod et samfund, hvor der ikke længere er noget modsætningsforhold mellem det enkelte individ og samfundet (ibid., s. 269). En harmonisk balance, hvor individet bliver ét med samfundet. Dette er

1 Lov om Aktiv Socialpolitik pr. 1/7/1998 samler Lov om Kommunal Aktivering og Bistandslovens kontanthjælps- og revalideringsbestemmelser. Den væsentligste ændring er, at alle kontanthjælpsmodtagere – inklusive unge under 25 år – omfattes af aktiveringsbestemmelserne. Det er dermed ikke de samme fritagsmuligheder som hidtil. Det er imidlertid op til de kommunale socialforvaltninger at afgøre, om der skal sanktioneres, og hvilket omfang aktivering skal have (Carstens, 1998, s. 79).

imidlertid en utopi, som hun mener, må afvises. Samfundets integration kan ikke sikres ved tvang eller opfordringer om tilslutning til et fælles værdigrundlag. Faktisk er villige og tilpassede individer ikke befordrende for samfundets sammenhængskraft. Denne styrkes nemlig ved integration af „identitetsbærende“ individer snarere end gennem tilpasning. Carstens argumenterer derfor for en højere vægtning af autonomiprincippet – altså, at velfærdssystemet opprioriterer indsatsen for at støtte klientens mulighed for afklaring og styrkelse af identitet. „Ethvert samfund må nødvendigvis bygge på fælles normer og moral, ligesom fællesskab med andre og integration er en forudsætning for en vellykket identitetsdannelse. Samfundets sammenhængskraft forudsætter imidlertid netop social integration frem for tilpasning. Og social integration forudsætter igen, at den enkeltes muligheder for at skabe en velintegreret identitet styrkes“ (ibid., s. 270). Det er imidlertid ikke helt nemt at afgøre, hvordan autonomiprincipippet skal udmønte sig i praksis. For hvornår har man informeret og „afklaret“ klienten tilstrækkeligt til, at hans valg er udtryk for et autonomt, velinformerede og velovervejet valg? Og hvor går grænsen mellem afklaring og magtudøvelse?

Carstens anfører, at selvom man vægter identitetsstyrkelse og accept af den anden som subjekt, betyder det ikke, at man entydigt skal fravælge det kommunitære princip og dets strategier for socialt arbejde. Faktisk anfører Carstens, at man godt kan forsvere „tvangsanvendelse til en vis grænse“, selvom autonomiprincipippet prioriteres. Tvangen kan nemlig være nødvendig for at sikre: „... at den enkelte har de nødvendige oplysninger og praktiske afprøvningsmuligheder til at kunne foretage et reelt velinformerede og velovervejet valg. Og fordi det er nødvendigt for at sikre den sociale integration“ (ibid., s. 271). At bringe klienter til afklaring og overblik over valgmuligheder kan altså i nogle tilfælde indebære elementer af tvang – en slags tvungen indsigt i (arbejds-)livets muligheder og potentialer. Carstens anerkender, at den afklaring, rådgivning og holdningspåvirkning, som indgår i aktiveringsprojekter, er en form for magtudø-

velse. Hvorfor er denne legitim og påkrævet? Carstens svar falder i to dele. For det første mener hun, at der er behov for en indsats, der sikrer samfundets sammenhængskraft – altså en indsats efter det kommunitære princip. For det andet er der ikke tale om at undertrykke klienten. Indsatsen skal derimod have karakter af en „identitetsstyrkelse“, der sker i et ligeværdigt samarbejde med klienten. Man kan også sige, at der skal ske en frivillig holdningspåvirkning af klienten på basis af en åben dialog om, hvilke aspekter der kan gøres til genstand for påvirkning. Så længe magtudøvelsen er synlig, eksplickeret og rettet mod klienter, der er informeret om deres processuelle rettigheder, kan den godt legitimeres.¹ Personlig afklaring er en form for styring, der synes i stand til at respektere den ansvarlige klient ved at bibringe klienten en viden, der forøger hans kapacitet til selvstyring.

Magt i det eksperimenterende arbejde

Det er over for de klienter, der betragtes som mest udstødte og problematiske, at tvangsmæssige indgreb især anvendes. Paradoksal nok er det også i forhold til disse grupper, at der tales mest om at møde den enkelte „i øjenhøjde“, „på ligeværdigt grundlag“ og „med respekt for de udstødtes særlige kultur.“ Det eksperimenterende og opsøgende sociale arbejde har formuleret en særlig faglighed, som synes at sætte det sociale arbejdes dilemmaer på spidsen, samtidig med at det udvikler nye teknikker til at overvinde dem. På denne måde er der i det sociale arbejde med de udstødte vokset en diskurs frem, der står i delvis konflikt med den hidtil dominerende socialfaglighed og dens begreber

1 Carstens fremhæver, at der skal være ligeværdig dialog, at magtrelationerne mellem klient og behandler skal eksplickeres, og at klienten skal holdes informeret om sine lovbestemte rettigheder og klagemuligheder: „Afkla ring forudsætter endelig, at denne magtrelation gøres klar og synlig. Det handler altså ikke om at forsøge at svække myndighedsrollen, men tværtimod om at påtage sig den. Både gennem de eksplikitive vurderinger og ved at sørge for, at klienten er velinformered om sine processuelle rettigheder og de muligheder, de giver ham for trods alt at sætte visse grænser for myndighedsudøvelsen“ (ibid., s. 274).

om behandling, almene behov og klare målsætninger. I de senere år er socialarbejdere begyndt at gå ud og arbejde med – ja nærmest understøtte – den subkultur, som traditionelt socialt arbejde i ørrevise har søgt at fjerne klienten fra. Det synes, som om flere og flere af de fællesskaber eller subkulturer, som hidtil er blevet betegnet som destruktive, nu kan transformeres til objekter for socialt arbejde: den udstødtes kultur, ungdomsmiljøet, hverdagslivet, misbrugerens kompetence som „stofbruger“ osv. Der stilles også nye spørgsmål: Måske skal nogle gamle narkomaner have lov til at være narkomaner? Hvordan kan vi som socialarbejdere „få lov til“ at være sammen med „de vilde unge“? Der stilles krav om, at samfundet skal give mere plads til forskelle. Og der gøres overvejelser om, hvorvidt nogle udstødte skal have lov til at forblive grundlæggende anderledes væsner. Det meste synes at være åbent for debat og forhandling. Flere fremhæver, at spørgsmålet om, hvad der er en god social indsats, aldrig kan fastslås endegyldigt (Brandt, 1999; Beck-Jørgensen, 2001). Samtidig har det eksperimenterende sociale arbejde udviklet sine egne magtformer. I det følgende skal vi fastholde kapitlets udgangspunkt om, at magt i det sociale arbejde handler lige så meget om at iagttagte og beskrive klienten som om at aktivitere, behandle eller opsøge ham på gaden.

I eksperimenterende og opsøgende indsatser over for de udstødte antager det sociale arbejde, hvad vi kan kalde en postmodernistisk karakter. Måske kan denne type socialt arbejde give et fingerpeg om, hvor det sociale arbejde generelt er på vej hen. Tendensen i det eksperimenterende arbejde er, at den udstødte betragtes i sin umiddelbare fremtræden: Han anskues i nu'et frem for med udgangspunkt i hans fortid, og hans adfærd studeres „på overfladen“ snarere end som symptom på bagvedliggende psyko-sociale strukturer (se i øvrigt Stax' analyse i kapitel 7). Begreber som årsag, determinans og strukturer afløses af begreber som relativisme, frie valg og empowerment. Sociale klienter ses i vigende grad som væsner, der er produceret og fastlåst af sociologiske eller psykologiske kræfter, men snarere som autonome enheder, der træffer frie valg. Der er på denne måde tale

om et brud med den hidtil dominerende iagttagelsesmåde inden for socialt arbejde: antagelsen om, at der eksisterer dybereliggende former for orden, som virker styrende for individuel adfærd og sociale processer. Længe havde man eftersøgt sociale og psykologiske regulariteter, som hævdtes at styre, hvad de sociale klienter siger, gør og oplever. Det, der direkte kunne observeres, blev betragtet som eksterne manifestationer af sådanne underliggende regulariteter (Howe, 1996, s. 81). I det eksperimenterende arbejde synes dette perspektiv afløst af et blik, der retter sig mod de problemer og præstationer, som den udstødte umiddelbart fremviser. Den gennemgående strategi synes at være følgende: Hvis vi skubber spørgsmålet om, hvilke mekanismer der har medvirket til, at et individ er blevet udstødt, i baggrunden, hvad kan vi så gøre for at hjælpe ham i den situation, han netop nu står i? Dette udgangspunkt repræsenterer en tendens til, at man betragter udstødelsen som et givent faktum for at koncentrere indsatsen om at støtte den enkelte i at „mestre sit hverdagsliv“.¹

I de ovennævnte former for socialt arbejde er der ikke tale om at gennemføre en generel resocialisering af den udstødte. Ambitionen er langt mere ydmyg. Der tages udgangspunkt i meget konkrete problemer og opgaver, som man søger at kvalificere klienten til at mestre. Det drejer sig først og fremmest om at sætte klienten i stand til at begå sig inden for afgrænsede felter og institutioner. I det opsøgende gadearbejde over for hjemløse og narkomaner er det således en hovedopgave at sætte klienten i

1 Indførelsen af den såkaldte harmreduction-strategi inden for narkotikaindsatsen udgør et eksempel på denne optik. I stedet for at kræve stoffrihed og normalisering af stofmisbrugeren skal man møde ham, hvor han er, og forsøge at opfylde hans umiddelbare behov. Et sådant synspunkt formuleres allerede i 1984 af Alkohol- og Narkotikarådets behandlingsudvalg i rapporten *At møde mennesket hvor det er*: „For at få en svært belastet, socialt, fysisk og psykisk nedbrudt målgruppe i tale, er det af afgørende betydning, at man forsøger at møde klienten der, hvor han/hun befinder sig, og giver hjælpen et indhold, der opleves som meningsfuldt og rationelt af klienten. Konsekvensen heraf vil bl.a. være, at man må opgive det hidtidige krav om stoffrihed som betingelse for hjælp og i stedet forme tilbudene således, at de er på niveau med stofmisbrugernes umiddelbare behov“ (Alkohol- og Narkotikarådets behandlingsudvalg, 1984: 131-132).

stand til at mestre sin kontakt med det offentlige sociale system (Houborg, 2003, s. 7). Generelt kræver det eksperimenterende arbejde, at socialarbejderen udfylder en række bestemte funktioner, der delvist afviger fra det øvrige sociale arbejde: Socialarbejderen skal optræde „som menneske“ frem for som fagperson, han skal møde den udstødte i „øjenhøjde“, han skal „bygge bro“ mellem de udstødte og det offentlige hjælpesystem, og endelig skal han tilegne sig en slags etnografisk ekspertise i at se den udstødtes kultur „indefra“, der sætter ham i stand til at fremstille dens problemer og ressourcer som objekter for socialt arbejde.

Overalt i det opsøgende og eksperimenterende sociale arbejde understreges det, at de udstødtes kultur skal anskues med udgangspunkt i ligeværdighed og på subkulturens egne præmisser. Leder af Sidegadeprojektet på Vesterbro, Johannes Bertelsen (1991, s. 112), skriver fx: „Miljøarbejdet skal tilstræbe ligeværdighed gennem at forsøge at forstå subkulturens indhold på dens egne præmisser. Hvad er det subkulturen forsøger at meddele og synliggøre gennem sine særlige udtryks- og adfærdsformer?“ Fra flere sider fremhæves, at det er vanskeligt at høre og se de udstødtes kultur, og at man som opsøgende socialarbejder må gå ud blandt de udstødte og opleve deres særlige eksistensbetegnelser, rationaler og behov. Dette gælder fx i projektet *Kom brugerne i møde i København*, hvor det kræves af de opsøgende gadeplansarbejdere, at de går ud i de udstødtes miljø og undersøger, hvordan disse mennesker håndterer deres livsbetingelser. Socialarbejderen må fx spørge sig selv, hvor den hjemløse kan tænkes at ville overnatte. Det kræver, at „... en vis form for empati bliver omdrejningspunktet. Det bliver ikke nødvendigvis en bevidst handling, men idet man begynder at gøre sig overvejelser om hvorfor de vil sove der – altså, er man begyndt på et meget overfladisk plan at søge en forståelse af de hjemløse som gruppe“ (Bagger, 2002, s. 30). Den forståelse, som socialarbejderen skal opnå, må udvikles bottom-up, idet den skal udspringe direkte af de udstødtes livsformer og ikke af forudgående teorier. Vi kan også sige, at der skal udvindes en viden fra de udstødte selv og deres kultur om, hvem de er, og hvad deres problemer er et

resultat af. Kravet om at møde de udstødte på egne betingelser osv. udelukker således ikke, at de udstødte fremstilles som objekt for socialpolitisk planlægning gennem det blik, som de opsøgende socialarbejdere benytter. At synliggøre og producere viden om de udstødte (deres antal, deres problemer, deres kultur mv.), som kan anvendes i socialforvaltningens planlægning, er netop en af gadearbejderens vigtigste opgaver.

Det sociale arbejde med de udstødte synes at afspejle en mere generel bevægelse væk fra „tunge“ og „dybdegående“ vidensformer som fx psykoanalyse eller stort anlagte levevilkårs- og socialgruppeundersøgelser. Klientens udsagn og livshistorier bliver i vigende grad indlæst i et teoretisk perspektiv, som kan afgøre, hvilken type indsats der er relevant. Det eksperimenterende arbejde akkumulerer sjældent viden, eftersom der, som Howe (1996, s. 90) anfører, kun er få eller slet ingen teoretiske rammer at organisere den i. Derfor får denne form for socialt arbejde et ad hoc-præg, hvor hver intervention synes at være løsrevet fra forudgående indsatser. Man starter så at sige forfra hver gang. Et godt eksempel er her organisationen *Vilde læreprocesser*,¹ som arbejder med belastede unge ud fra en „mobil, fleksibel og projektorienteret tilgang“. Dette betyder bl.a., at metoderne skal opstå i mødet med de konkrete unge, som man arbejder med på et givent tidspunkt: „Vi opfatter ikke os selv som et metodeudviklingsprojekt. Der findes nemlig ikke én rigtig metode i arbejdet med de unge. Vi forsøger mere at lave et socialt eksperimentarium (...). Nogle ideer vil være gode, andre dårlige, men selv de bedste vil være helt afhængige af de rammer og den energi, initiativet skaber for både de unge og de voksne, og hvilke konkrete unge og voksne vi har med at gøre“ (Vilde Læreprocesser, hjemmeside). Der er således tale om en lokal faglighed, der gør en dyd ud af ikke at anvende universalistiske teorier eller

¹ Vilde læreprocesser yder supervision og konsulentbistand til socialarbejdere, projekter eller institutioner, der arbejder med unge. I arbejdsgrundlaget for Vilde læreprocesser står bl.a., at organisationens påvirkningsgrad er langt større, end man kunne forvente af en så lille organisation, „... hvilket passer os ud mærket.“ (Vilde Læreprocesser, hjemmeside).

metoder. Flere af de gennemgående begreber i denne lokale faglighed er importeret fra det frivillige sociale arbejde: Socialarbejderen skal være menneske frem for fagperson; hun skal være „ildsjæl“ frem for specialist; hun skal bruge ressourcer fra sin privatsfære, fx sit sociale netværk; og der arbejdes med generelle og vagt definerede mål – „at møde mennesket i øjenhøjde“, „at kvalificere hverdagslivet“, „at skabe fællesskab“ – snarere end fagligt specificerede målsætninger. Visse projekter understreger ligefrem, at nogle socialarbejdere aldrig vil kunne tillære sig de kvaliteter, som er nødvendige i det eksperimentrende arbejde. Der synes at være tale om kvaliteter, som man enten har som menneske eller ikke har.

Det vigtigste krav, der stilles til den postmoderne socialarbejder, er at „møde den udstødte i øjenhøjde“. Socialarbejderen må på ingen måde optræde bedrevidende, myndigt eller højrøstet, men skal omvendt fremtræde „dum“, ydmyg og lavmælt. Især opsøgende gadearbejdere skal sørge for ikke at virke anmassende ved at søge at „gøre sig mindre“ end den udstødte. Dette krav formuleres tydeligt til socialarbejderne i projektet *Basen* på Københavns Hovedbanegård: „Mød mennesket, hvor det er, og begynd der. Og endnu bedre: Gå under dem. Gør dig mindre end dem. Det er en erfaring, at hvis du går under dem, så vil de nemmere kunne tolerere en henvendelse, end hvis du kommer som en stor og dygtig Kong Smart“ (Høgsbro, 1992, s. 41). Gennem denne ydmyge tilgang skal den opsøgende socialarbejder bygge bro mellem det sociale system og de udstødte, der har vendt systemet ryggen. Det er imidlertid ikke blot klienten, som brobygningsarbejdet må opretholde et særligt forhold til. De indsatser, som skal bygge bro, må desuden opretholde en afstand til de offentlige sociale institutioner. Disse hævdes nemlig – ikke mindst af det opsøgende sociale arbejde – at fremstå som utroværdige, kontrollerende eller uanvendelige i de udstødtes øjne (fx Bertelsen, 1991, s. 134). Denne type projekter og organisationer gør sig da også mange overvejelser over, hvordan de kan respektere krav og ønsker hos såvel brugere som system – fx hvordan man kan være „vild“, normoverskridende og arbejde på

de udstødte unges præmisser, mens man samtidig indgår i socialforvaltningen med dens regler, faglige normer osv. „Hvis vi dropper vildskaben, er vi rent til grin. Vi skal kunne manøvrere i en både bureaukratisk og politisk styret organisation (Københavns Kommune) uden at blive spist af systemet og blive nikkedukker“ (Vilde Læreprocesser, hjemmeside). Brobyggerne tildeles en relativt uafhængig position i form af et frivilligt drevet løsrettilbud, et samarbejdsprojekt eller en projektorganisation løsret fra den sociale forvaltning. I sådanne aktiviteter defineres fagligheden lokalt snarere end universelt, hvilket bl.a. indebærer, at socialarbejderne ofte rekrutteres gennem – og uddannes i – de enkelte projekter eller institutioner (Nissen, 2000, s. 237).

At underkaste sig sin egen sandhed

Centrale begreber i det eksperimenterende sociale arbejde med de udstødte er brugerinddragelse og „empowerment“. Begge begreber er forbundet med en strategi om, med udgangspunkt i den enkeltes ønsker, at sætte ham i stand til at overskue sin situation og træffe bevidste valg. Denne strategi er generelt udbredt i det sociale arbejde, men i det eksperimenterende arbejde er der bedre mulighed for at fokusere på brugerønsker og deltagerstyring end i andre aktiviteter som fx aktivering. Overalt i eksperimenterende og opsøgende socialt arbejde fremhæves brugerønsker som afgørende for indsatsen. Dette sker på bekostning af fx socialfaglige normer, samfundsmaessige krav eller objektive menneskelige behov. Det stærke fokus på „ønsker“ repræsenterer et brud med den socialpolitiske diskurs om behov, som dominerede i 1960'erne og 1970'erne. Her opererede socialforskningen, bl.a. Erik Jørgen Hansen (1973), og den socialpolitiske planlægning med alment gældende og objektivt bestemte behov, som velfærdsstaten måtte opfylde. Behovsforestillingen angribes nu for at være formynderisk. I stedet må man, som Nissen¹ (2000, s. 239) anfører, tage udgangspunkt i den enkeltes egne udtryk for sine behov – dvs. hans ønsker. Livskvalitet eller

velfærd håndteres således ikke længere om at få tilfredsstillet sine behov, men om at få opfyldt sine ønsker. Frem for behov defineret af bedrevide eksperter fremhæves brugerønsker som en mere direkte og „sand“ vej til at sikre individuel lykke og velfærd. Strategien om at tage udgangspunkt i brugerønsker indebærer en antagelse om, at individerne kender deres eget bedste, og at de har fuldt overblik over alle muligheder. Den synes samtidig at udelukke synspunkter om, at den udstødte skal bevidstgøres eller oplyses om muligheden for forandring af samfundsstrukturerne, hans samfundsmæssige position, økonomisk-politiske forhold og lignende. Og argumenter om, at brugerne kan tage fejl af, hvad de har behov for, eller „ikke kender deres eget bedste“, bliver nærmest umulige at fremsætte.

Brugerønsker er imidlertid ikke noget, som eksisterer i sig selv. De er derimod resultatet af bestemte processer, praktiske teknikker og magtforhold. Brugerne skal findes, samles og afgrænses, spørgsmål skal formuleres, og brugernes synspunkter skal udvælges, struktureres og fortolkes. Når man beder klienter om at forholde sig til bestemte problemer, fremsige deres ønsker om bestemte aspekter af deres fremtid og lignende, er der måske nok tale om „myndiggørelse“. Samtidig indebærer det imidlertid en fordring om at forholde sig til sig selv og sin tilværelse på en særlig måde. I det opsøgende arbejde over for de mest udstødte er fordringen, at brugeren som et minimum er aktiv med henblik på at opnå kontrol og kompetence inden for den livsform, han befinder sig i. På denne måde indgår brugerinddragelse i strategier, der søger at få den udstødte til at forholde sig udviklings- og kompetenceorienteret til sig selv. Disse strategier for selvdvikling er, som Cruikshank (1999) fremhæver, uløseligt forbundet med påstande om, hvad der er godt for hele samfundet.

Det sociale arbejdes dobbelttagelse af klienten sættes på spidsen i det eksperimenterende arbejde med de udstødte. Det meste synes at være åbent for forhandling. I postmodernistisk

4 Nissen (2000: 39) fremfører, at ønske-modellen kan medføre sociale uligheder, fordi folks ønsker formes ud fra, hvad de ser som deres umiddelbare muligheder.

socialt arbejde er der ingen universelle sandheder, indiskutable målsætninger eller alment gyldige metoder: „Det er i forhold til den enkelte brugers liv og i forhold til vores eget liv, at en bestemt viden eller brugen af en bestemt teknik må vurderes som sand og rigtig eller falsk og forkert. Vurderingen kan ikke ske på forhånd og uafhængigt af den konkrete livsproces“ (Buhl & Pedersen, 1999, s. 21). Klienten er som myndig bruger principielt frisat til at definere sin egen sandhed, og opgaven er at få ham i gang med at gøre dette. „Socialarbejderen må ikke vide, hvad der er bedst i forhold til klienten!“ I stedet må den opsøgende socialarbejder være tilfreds, når blot den udstødte selv vælger et eller andet. Målsætningerne formuleres generelt og ydmygt. Således fremhæves selve det forhold, at der forhandles eller vælges, som et gode i sig selv (fx Andersen & Barfod, 1998, s. 24). Klientens psykologiske system, hans livsbetingelser og lignende glider ud af fokus, og tilbage står han nu som myndig dialogpartner. Eller sagt på en anden måde: I socialt arbejde, der drejer sig om brugerinddragelse, er objektet for indsatsen ikke et individ i sin samfundsmæssige og sociale kontekst. Det, det drejer sig om, er derimod at fremelske klientens kompetence til at formulere ønsker. I sin yderste konsekvens medfører dette en udgrænsning af klienten som socialt produkt, og at indsatsen begrænses til en „kommunikationsformåen“ – dvs. den udstødtes evne til at artikulere ønsker, mål og midler for sit liv (Nissen, 1999, s. 243). I opsøgende indsatser skal socialarbejderen på denne måde forsøge at „lege med fremtiden“ sammen med den enkelte udstødte. Her fx i projektet Basen på Københavns Hovedbanegård: „Når man har det dårligt, så er krav ikke lige det mest populære og det mest nemme at håndtere. Og derfor tror jeg, det er vigtigt, at man ligesom får leget med fremtiden. Det menneskes fremtid får man leget ind i det menneskes øre og bevidsthed. Igennem dets egen mund“ (Høgsbro, 1992, s. 42).

Alligevel er der ikke tale om en total opløsning af alle sandheder om, hvad den udstødte er for et væsen. Brugerinddragelse, empowerment og andre typer eksperimenterende socialt arbejde synes at fastholde visse essentielle begreber om det individ,

indsatsen rettes mod. Også her sker der således en form for „vækkelse“ eller „anråbelse“ af bestemte iboende karaktertræk hos klienten. Nok skal vi tage udgangspunkt i stofmisbrugerens egen vision for sit liv, men hvornår er det hans sande ønsker, der kommer til udtryk? Ønsker, der peger i retning af sociale netværk, rationel fremtidsplanlægning, uddannelse og arbejde, tales som udtryk for den udstødtes egentlige vilje, mens dette i mindre grad er tilfældet for en række andre udsagn. Med andre ord: Postmodernistisk socialt arbejde søger at opnå en forestilling om universelle sandheder og essenser, men det udstødte subjekt synes at være delvist friholdt for denne opløsning. Det enkelte individ udstyres fortsat med iboende, men fortrængte karaktertræk: Han ønsker socialitet og selvkontrol, er visionær og bærer af selvstændige præferencer. Således synes det postmodernistiske sociale arbejdes begreb om selvrealisering, ligesom det øvrige sociale arbejde, at postulere eksistensen af en bestemt form for selv, som skal hjælpes til (igen) at overtage styringen af den udstødte krop. Også den udstødte må myndiggøres, således at han bliver et subjekt med kontrol over sin eksistens i stedet for at være objekt for diverse kræfter, drifter eller klientgørende påvirkninger.

Det største problem med de udstødte er deres manglende selvkontrol. De udstødte er „mennesker uden magt over eget liv“, som Karen Jespersen (1999, s. 9) formulerer det. Så længe deres handlinger er styret af drifter, stoffer, psykoser eller klientisering kan de ikke blive kompetente samfundsmedlemmer. Den udstødte, der passivt accepterer, at hans liv er styret af sådanne kræfter, repræsenterer en uafsluttelig arbejdsopgave for socialarbejderen. Det sociale arbejde tager på én gang som udgangspunkt, at den udstødte *vil* et eller andet, samtidig med at denne vilje til at ville skal produceres. Også den udstødte har behov for at udvikle sin identitet, om end det i mindre grad præciseres, hvad denne identitet består i. Han må – på et tidspunkt, hvor det er hans egentlige vilje, der taler – opstille mål for sig selv, som han skal arbejde henimod. Med andre ord: Også den udstødte skal opstille en sandhed om sig selv, som han

må underkaste sig. Denne sandhed er måske nok mere „lokal“ og flygtig og mindre ambitiøs end i det øvrige sociale arbejde. Opløsningen af de store sandheder betyder imidlertid ikke, at det sociale arbejde ophører med at forsøge at skabe sine klienter som bestemte subjekter.

På vej mod lokale sandheder?

Det er et mantra i socialt arbejde og i socialpolitikken, at den gør op med fortidens institutioner og metoder. Den tidligere passiviserende og umyndiggørende socialpolitik bliver nu erstattet af en aktiv og myndiggørende, hedder det. Det må undgås „... at man indretter hjælpeforanstaltningerne på en sådan måde, at man i praksis umyndiggør eller aflærer borgernes kompetencen til myndig livsudfoldelse, sådan som man næsten uvilkårligt kommer til, når præmissen for hjælpeforanstaltninger er forstillingen om, at borgerne er ofre, og at velfærdsapparatet har ansvaret og forpligtelsen til at bringe borgerne ud af deres problemer“ (Berg Sørensen, 1997, s. 7). Eksperttyranni, bedrevidenhed og klientisering hører fortiden til, for nu skal det sociale arbejde frisætte klientens egne ressourcer og løsninger. Kompetencen til „myndig livsudfoldelse“ skal ikke aflæres, men tværtimod fremelskes. På mange måder er der bestemt belæg for at tale om et brud med den tidligere dominerende diskurs i socialpolitikken og det sociale arbejde. Spørgsmålet er imidlertid, hvor nye de begreber og teknikker, som nu lanceres, egentlig er? Og hvis de ikke er nye, kan vi så sige noget om, hvor det sociale arbejde er på vej hen?

De centrale begreber i det sociale arbejdes diskurs er bl.a. ansvarlighed, hjælp til selvhjælp, selvværd, selvforsørgelse, selvrespekt og uafhængighed. Det er alle begreber, som var dominerende i 1800-tallets fattigpolitik, men som i dag bliver reaktivteret i det sociale arbejde. Den diskurs, der hermed etableres, bryder på flere måder med den socialpolitiske planlægningsdiskurs, som kendtegnede 1960'erne og 1970'erne. Først

og fremmest skabes nogle nye styringsproblemer, som det sociale arbejde skal rettes mod. I stedet for at tale om borgerens „evne“ til at modstå socialbegivenheder og samfundsmæssige belastninger fremstilles klientens „vilje“ til at gøre noget ved sin situation som det centrale styringsproblem. I stedet for at tale om „almene menneskelige behov“, som skal opfyldes, fremstilles „brugerønsker“ som det, indsatsen skal orienteres efter. I stedet for at tale om velfærdsstaten og det sociale hjælpeapparat som problem-løsere fremstilles „lokale netværk“, „ildsjæle“ og de udstødtes „hverdagsliv“ som de nye potentialer i det sociale arbejde. I stedet for professionel fagviden og problembestemmelse fremstilles klientens „egne ressourcer“, „ønsker“ og uafhængighed som uomgængelige indsatsområder. Og i stedet for „den samlede samfundsudvikling“ og generelle levevilkår fremstilles klientens „selvværd“ og „selvopfattelse“ som det, den sociale indsats først og fremmest skal rettes mod.

Dagens sociale arbejde ønsker at forvandle klienten til et andet subjekt end tidligere. 1960'ernes og 1970'ernes socialpolitiske planlægningsdiskurs inddelte borgerne i risikogrupper og fremstillede de „socialt sårbar“ som rådvilde mennesker, der havde et udækket behov for et professionelt overblik over deres samlede situation. Der var en stærk tiltro til, at alle kunne integreres i det altfavnende fællesskab, som velfærdsstaten repræsenterede. Den sociale klient skulle med andre ord bringes til at erkende sig selv som en social medborger, der er bevidst om sin uformåen til selv at løse sine sociale problemer. I tillid til velfærdsstatens ekspertise og tryghed skulle borgeren „lære at gå til rådgivningen“, allerede inden der udvikledes alvorlige sociale problemer. I løbet af 1980'erne formuleres en markant anderledes målsætning for, hvad det er for et individ, der skal komme ud af den sociale klient (Villadsen & Gruber, 1998, s. 107 ff.). Klienten fremstilles nu som et „lokalt subjekt“, der er nødt til at indgå i lokale fællesskaber for overhovedet at udvikle en identitet. I stedet for at vende blikket mod socialforvaltningen skal klienten først eftersøge sit sociale netværk og hente hjælp dér. Han skal betragte sig selv som ressourcefyldt og i stand til at

udpege egne problemer. Det, som socialarbejderen først og fremmest skal bistå klienten med, er at lære ham at forholde sig „udviklingsorienteret“ til sig selv. Den stillestående klient, der ikke vil noget med sig selv, er socialarbejderens største udfordring. Udviklingsorienteringen kan sættes som grundlæggende målsætning for en hvilken som helst klientkategori. Selv hvis den hjemløse eller narkomanen ikke ønsker at udtræde af sin livsform, kan han stadig opøve en kompetence inden for denne. Eksperimenterende gadearbejdere indsamler data om, hvad det vil sige at leve på gaden eller som stofmisbruger. Herefter kan disse udstødte hjælpes med at tillære sig de kompetencer, der trods alt eksisterer i deres subkultur og hverdagsliv. Selvom målene er ydmyge, søger det sociale arbejde fortsat at subjektivere klienten som et udviklingsorienteret individ, der er „sit eget livs styrmand“.

Det mest „hippe“ sociale arbejde taler om de udstødtes kultur, hverdagsliv og fællesskaber, og synes at opgive forestillingen om velfærdsstaten som et socialt fællesskab, der binder alle borgere sammen. Diskursen om „det sociale“ synes at spille en vigende rolle (Rose, 1996), og det sociale arbejdes subjekter beskrives i højere grad i kulturelle og økonomiske termer. Man kan derfor vove den påstand, at subjektiveringsstrategien i det sociale arbejde er ved at ændre sig, således at klienterne skal underkaste sig en diskurs om lokale kulturer snarere end en diskurs om det sociale, forstået som et overgribende samfunds-fællesskab. Meget peger på, at den socialfaglige diskurs, der har domineret det sociale arbejde i store dele af dette århundrede, er under opløsning eller transformation. Med sin genanvendelse af begreber, teknikker og magtformer fra 1800-tallets liberale fattigpolitik og filantropiske arbejde er det mest eksperimenterende sociale arbejde måske mindre banebrydende, end det umiddelbart synes. Spørgsmålet er, om denne tendens er mere generel, således at det sociale arbejde som helhed er ved at undergå en transformation, hvorved det, man kunne kalde filantropiske magtformer vinder hævd på bekostning af velfærdsstatens vidensbaserede socialpolitik. Måske er vi efter hundrede års udvikling af velfærdsstatsligt

socialt arbejde på vej mod en form for socialt arbejde, der bedst kan beskrives som en postmoderne velgørenhedsgerning?

Hvordan kan vi blive bedre i stand til kritisk at overveje og vurdere de aktuelle forskydninger? Hvis frisættelse mere end nogensinde er den styrende logik i det sociale arbejde, kan følgende spørgsmål måske udgøre et afsæt for sådanne diskussioner: Hvad skal klienten frisættes til? Og hvad er det, som denne frisættelse ønsker at gøre op med? På denne baggrund kan man bl.a. gøre sig følgende overvejelser:

1. I dag handler frisættelse ikke så meget om at afbøde og bekæmpe belastende samfundsbedingelser, men snarere om at bistå klienten med at overskride sin mentale fastlåsthed. Betyder det, at kampen mod belastende økonomisk-sociale samfundsvilkår er afsluttet?
2. Frisættelse drejer sig ikke så meget om at sætte klienten i stand til at indgå i et overgribende statsfællesskab, men snarere om at integrere den udstødte i lokale fællesskaber. Betyder det, at det lokale entydigt er frihedens domæne? Det civile samfund er jo også hustruvold, gadebander, racisme og lign.
3. Socialt arbejde skal frisætte klienten fra umyndiggørende ekspertviden, bureaucratি og klientisering. I stedet skal klientens egne løsninger og „de lokale ressourcer“ mobiliseres. Betyder det, at vi er blevet så „oplyste“, at vi nu er i stand til at frisætte os selv for denne oplysnings perverterede bagside? Eller er opgaven snarere at søge at vurdere omkostningerne ved at udgrænse én type viden (velfærdsstatens ekspertviden) til fordel for andre og mere lokale vidensformer?
4. Det sociale arbejde udøver mere end nogensinde sin magt for at frisætte og „realisere“ klientens jeg, og dette vanskeliggør kritiske spørgsmål til dets magtudøvelse. Det ser ud til, at klassiske rettighedsbegreber, åbenhed og dialog ikke udgør en grænse for, men derimod snarere er en del af, denne magtform. Hvis det er tilfældet, hvilke kritiske redskaber kan vi så anvende?

Litteratur

- Andersen, C. & A. Barfod (1998). *Opsøgende socialt arbejde blandt sindslidende*. København: Socialministeriet.
- Alkohol- og narkotikarådets behandlingsudvalg (1984). *At møde mennesket hvor det er – om behandling af stofmisbrugere*. København: Alkohol- og narkotikarådet.
- Bagger, K.R. (2002). 2. statusrapport, december 2001-juli 2002. *Rettssikkerhedsprojektet København. „Kom brugerne i møde“*. København: Socialforvaltningen i Københavns kommune.
- Beck-Jørgensen, B. (2001). *Nye tider og usædvanlige fællesskaber*. Socialpædagogisk Bibliotek. København: Nordisk forlag A/S.
- Berg Sørensen, T. (2001). *Metodebog for projekter – aktivering og forrevalidering*. Sociologisk Analyse. Risskov: Forlaget Gestus.
- Berg-Sørensen, T. (1995). *Den sociale samtale – mellem klienter og sagsbehandlere*. Århus: Forlaget Gestus.
- Berg-Sørensen, T. (1997). Mod en postmoderne socialpolitik. I: Socialministeriet Myter eller Viden – elleve essays om forholdet mellem borgeren og socialforvaltningen. København: Socialministeriet.
- Bertelsen, J. (1991). *Gå ind i din tid – om socialt og kulturelt udviklingsarbejde*. København: Gyldendal.
- Brandt, P. (1999). *Udelukkende velfærd – debat om samfundet og de udstødte*. København: Gyldendal.
- Buhl, J. & J. Flindt Pedersen (1999). Den ægte dialog. *Socialrådgiveren*. nr. 18. 11. september. 1999.
- Bundgård, L. (1997). *Vi vil gerne mødes af et menneske*. I: Socialministeriet (1997). *Myter eller viden*. København: Socialministeriet.
- Carstens, A. (1998). *Aktivering – klientsamtaler og socialpolitik*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Cruikshank, B. (1999). *The Will to Empower – democratic citizens and other subjects*. Ithaca: Cornell University Press.
- Dean, M. (1999). *Governmentality – Power and Rule in Modern Society*. London: Sage Publications.
- Dean, M. (2002). *Liberal government and authoritarianism*. I: *Economy & Society*. no. 1, 2002
- Faureholm, J. (1996). *Fra livstidsklient til medborger*. København: Munksgaard.
- Hansen, E.J. (1973). *Hvordan måler vi det umåelige?* Oplæg til undersøgelser af befolkningens velfærd. København: Socialforskningsinstituttet.
- Houborg Pedersen, E. (2003). *Producing the Voice of marginalised people*. I: E. Houborg Pedersen & C. Tigerstedt (red.), *Regulating Drugs – Between users, the police and social workers*. Helsinki: NAD Publikation no. 43.
- Hougaard, B. (1989). *Hjemme er bedst – grundprincipper i forældreuddannelse og familieudvikling*. Vejle: ISU.
- Howe, D. (1996). *Surface and depth in social-work practice*. I: N. Parton (1996). *Social Theory. Social Change and Social Work*. London: Routledge.

- Høgsbro, K. (1992). *Basen – et opsigende socialt arbejde på Hovedbanegården*. København: Casa.
- Jespersen, K. (1999). *Opgør med den ny fattigdom*. Viborg: L & R Fakta.
- Koch, A. (1991). *Dilemma i socialt arbejde*. AKF rapport. København: AKF Forlaget.
- Nissen, M. (1999). *Objective subjectification: the anti-method of social work (draft paper)*. København: Department of Psychology. University of Copenhagen
- Nissen, M. (2000). *Projekt Gadebørn – Et forsøg med dialogisk, bevægelig og lokalkulturel socialpædagogik med de mest utsatte unge*. Frederikshavn: Dafoloforlag.
- Revstedt, P. (1995). *Ingen er håblos – motivationsarbejde i teori og praksis*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Rose, N. (1996). The Death of the Social? Refiguring the territory of government. I: *Economy and Society*, vol. 25. no. 3. August 1996.
- Rose, N. (1999). *Powers of Freedom: re-framing political thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Socialministeriet (1997). *Myter eller viden. 11 essays om forholdet mellem borgere og socialforvaltningen*. København: Socialministeriet.
- Uggerhøj, L. (1995). *Hjælp eller afhængighed*. Ålborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Vilde Læreprocesser (2001). Hjemmeside: www.vildaerprocesser.dk. *Arbejdsgrundlag for Vilde Læreprocesser*.
- Villadsen, K & T. Gruber (1998). *Socialpolitiske strategier – på tværs af sektorer og organisationer*. København: Socialforskningsinstituttet.
- Vinther-Jensen, K. & M. Lundemark Andersen (2000). Empowerment i psykiatrien. I: P. Halling-Overgaard & L.Uggerhøj (red.), *En samling papers fra tredje nordiske symposium. Samspillet mellem praksis og forskning i socialt arbejde. 4.-6. november*. Århus: Den sociale højskole i Århus.
- Åkerstrøm Andersen, N. (2003). *Borgerens kontraktiliggørelse*, København: Hans Reitzels Forlag.